

УДК 811.161.3

Я.Р. Самуйлік

канд. філал. навук, дац. каф. беларускай і рускай моў
Брэсцкага дзяржаўнага тэхнічнага ўніверсітэта
e-mail: yroslav551@rambler.ru

ЦЭНТРАЛЬНАЦЕЛЯХАНСКАЯ ПАДГРУПА ПАЎНОЧНАБРЭСЦКІХ ГАВОРАК: ЛІНГВАГЕАГРАФІЧНЫ АСПЕКТ

У артыкуле на матэрыялах «Атласа гаворак Выганаўскага Палесся» разглядаюцца найбольш тыповыя фанетычныя, марфалагічныя і лексічныя асаблівасці і спецыфічныя рысы цэнтральнацеляханскай падгрупы паўночнабрэсцкіх гаворак, якая паширана на асноўнай (цэнтральнай) частцы даследаванага рэгіёна. Выганаўскае Палессе – рэгіён у міжрэччы Ясельды (левы прыток Прыпяці) і Шчары (левы прыток Нёмана). Адміністрацыйна гэта паўднёвая частка Івацэвіцкага раёна (Целяханшчына) і сумежныя тэрыторыі Пінскага і Ганцавіцкага раёнаў. Геаграфічна і гістарычна дадзены рэгіён займае своеасаблівае прамежкавае становішча паміж тыповым Заходнім Палессем і Панямоннем, а ў этнаграфічным аспекце з’яўляецца месцам сутыкнення чатырох буйных гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі: Паўночна-Заходняга, або Панямоння, Цэнтральнай Беларусі, Усходняга Палесся і Заходняга Палесся. У лінгвістычным плане тэрыторыя Выганаўскага Палесся – пераходная зона паміж гаворкамі Панямоння і Заходняга Палесся.

Цэнтральнацеляханская падгрупа паўночнабрэсцкіх гаворак упершыню была вылучана намі ў «Атласе гаворак Выганаўскага Палесся» (2013) [1, карта № II]. Яна суадносіцца з паўночнапалескім дыялектным тыпам [2; 3].

У агульнай колькасці для «Атласа гаворак Выганаўскага Палесся» былі абследаваны гаворкі 34 населеных пунктаў: у Івацэвіцкім – 23, Пінскім – 4, Драгічынскім – 2, у Ганцавіцкім, Кобрынскім, Столінскім, Клецкім і Жыткавіцкім раёнах – па адным населеным пункце. Аўтарам асабіста сабраны дыялектны матэрыял у 26 вёсках і гарадскім пасёлку (мястэчку) Целяханы. Шэсць населеных пунктаў па нашай просьбе абследавалі навуковыя супрацоўнікі НАН Беларусі (Ф.Д. Клімчук, П.А. Міхайлаў, Т.В. Кузьмянкова, В.Л. Вярэніч, М.А. Саскевіч), адзін – выкладчык Брэсцкага дзяржаўнага ўніверсітэта М.М. Аляхновіч. Сетка атласа складаецца з двух частак: асноўнай (26 населеных пунктаў) і дадатковай (8 населеных пунктаў). Апытванне праводзілася па спецыяльна распрацаванай праграме пад назвай «Як у вас гавораць?», што ўключала 117 пытанняў, з іх 38 – па фанетыцы, 33 – па марфалогіі і 46 – па лексіцы. Як правіла, апытваліся інфарматары ад 40 да 90 гадоў, якія з’яўляліся карэннымі жыхарамі (аўтахтонамі) канкрэтнага населенага пункта.

У «Атласе гаворак Выганаўскага Палесся» ўсяго 253 карты, у тым ліку ўступныя – 12 (агульныя – 4, гістарычныя – 8), лінгвістычныя – 241. На ўступных картах пададзена сучаснае адміністрацыйнае дзяленне гэтай тэрыторыі (№ I), карта сучаснага дыялектнага члянэння гаворак рэгіёна (№ II), карта этнаграфічных рэгіёнаў (№ III; па В.С. Цітову); пашырэнне лясных і балотных масіваў у сярэдзіне XX ст. (№ IV), гістарычныя карты (№ V–XII). Лінгвістычныя карты прысвечаны фанетыцы (56 карт, з іх 24 – вакалізму і 32 – кансанантызму), марфалогіі (33 карты), лексіцы (53 карты), ізагласам (99 карт).

Выганаўскае Палессе – рэгіён, што знаходзіцца ў зоне міждыялектных кантактаў і ўзаемаўплываў гаворак Брэсцка-Пінскага Палесся і Панямоння, паміж рэкамі Ясельдай (прыток Прыпяці) і Шчарай (прыток Нёмана).

Адміністрацыйна гэта паўднёвая частка Івацэвіцкага раёна (Целяханшчына) і сумежныя тэрыторыі Ганцавіцкага і Пінскага раёнаў.

У значнай колькасці навуковых прац Выганаўскае Палессе паказваецца як частка сумежжа паміж буйнымі дыялектнымі адзінкамі – гродзенска-баранавіцкай (панямонскай) і заходнепалескай (брэсцка-пінскай, загарадскай) групамі гаворак. Па тэрыторыі рэгіёна праходзіць значная колькасць ізаглас. Сярод іх пераважаюць ізагласы паўночнага і паўднёвага напрамкаў. Яны аддзяляюць гаворкі Панямоння ад гаворак Заходняга Палесся. Праходзяць гэтыя ізагласы ў розных месцах, пачынаючы ад паўночных межаў Выганаўскага Палесся да яго паўднёвых ускраін. Названы рэгіён – гэта пераходная зона паміж гаворкамі Панямоння і Заходняга Палесся [4, с. 402; 5–10; 11, с. 115]. Акрамя таго, многія даследчыкі праводзяць паміж арэаламі дадзеных гаворак старажытную балта-славянскую этнічную мяжу, якая, верагодна, праходзіла ў міжрэччы Ясельды і Шчары. У этнаграфічным аспекце гэтая тэрыторыя з’яўляецца месцам сутыкнення чатырох буйных гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі: Паўночна-Заходняга, або Панямоння, Цэнтральнай Беларусі, Усходняга Палесся і Заходняга Палесся.

І як мяркуюць некаторыя даследчыкі, дадзены рэгіён асаблівай цікавасці не ўяўляе. Тут проста суіснуюць моўныя асаблівасці, характэрныя як гродзенска-баранавіцкім, так і заходнепалескім гаворкам. Пытанні дыялектнай сітуацыі на тэрыторыі Выганаўскага Палесся даследаваліся мала. Так, Н.Т. Вайтовіч выдзеліла паўночнабрэсцкія гаворкі, у склад якіх уключана і асноўная частка гаворак гэтага рэгіёна [12, с. 81–82, 107–108, 113, 189; 13, с. 7–8, 38–39; 14, с. 202–203; 15, с. 87–90, 131]. Ф.Д. Клімчук удакладніў межы паўночнабрэсцкіх гаворак, адзначыў некаторыя адметнасці, якія іх дыферэнцыруюць, а таксама на падставе фанетычных рыс вылучыў больш дробныя адзінкі – паўднёвацеляханскія і валішчанска-аброўскія гаворкі. Далей на поўдзень, паводле групіроўкі даследчыка, размешчаны чатыры досыць адрозныя структурныя разнавіднасці заходнепалескіх, або загарадскіх, гаворак – сярэдне-, паўночна-, паўднёвазагарадскія і тараканскія гаворкі [13; 14, с. 204–214; 16]. Таму для больш дакладнага вызначэння структуры мясцовых гаворак і характару моўных працэсаў было вырашана даследаваць названы рэгіён лінгвагеаграфічным метадам; пры гэтым аб’ектам вывучэння сталі гаворкі ўсіх населеных пунктаў.

Паводле праведзеных даследаванняў, у гаворках Выганаўскага Палесся назіраюцца значныя адрозненні на ўзроўні фанетыкі, марфалогіі і лексікі. Таму яны падзяляюцца шматлікімі ізагласамі, якія аб’яднаны ў пучкі. Апошнія ў сваю чаргу на тэрыторыі рэгіёна ўтвараюць чатыры асноўныя групы: *паўночную, паўднёвую, цэнтральную і лакальныя пучкі ізаглас* [1, карты № 139–237].

Заўважым, што пучкі ізаглас паўночнай, паўднёвай і цэнтральнай (лакальныя пучкі ізаглас – толькі часткова) груп паступова пашыраюцца амаль на ўсе гаворкі Выганаўскага Палесся. Таму часта яны аб’ядноўваюць дзве і больш дыялектных адзінак. У той жа час нярэдка два і больш пучкоў ізаглас і іх фрагментаў супадаюць. Дыялектныя адзінкі характарызуюцца агульнасцю на ўсіх узроўнях мовы (фанетыка, марфалогія, лексіка). Таму пучкі ізаглас не заўсёды з’яўляюцца межамі паміж групамі гаворак. Аднак на падставе пучкоў ізаглас і іх фрагментаў такія межы ўстаноўлены. Пры гэтым вельмі дакладна, паколькі ў рэгіёне даследаваны ўсе населеныя пункты. Унутранае адзінства асобных дыялектных адзінак устаноўлена на багатым фактычным матэрыяле, які дае «Атлас гаворак Выганаўскага Палесся» [1].

Такім чынам, паводле праведзеных даследаванняў, на тэрыторыі Выганаўскага Палесся вылучаюцца наступныя дыялектныя тыпы. На паўночным захадзе рэгіёна лакалізуюцца гродзенска-баранавіцкія (панямонскія) гаворкі. На асноўнай (цэнтральнай) частцы яго тэрыторыі пашыраны паўночнабрэсцкія гаворкі, пераважна іх цэнтральнацеляханская падгрупа (унутры яе – усходне- і заходнецеляханская мікрападгрупы), у цэнтры – гаворка мястэчка Целяханы. На паўднёвым захадзе і паўднёвым усходзе ад названых гаворак адзначаны адпаведна паўднёвацеляханскія і валішчанска-аброўскія гавор-

кі, на поўдні рэгіёна – сярэднезагородская гаворка в. Сакалоўка [1, карта № II]. Акрамя дыялектных груп і падгруп, пры члянэнні гаворак пэўнай мовы або рэгіёна выкарыстоўваюцца такія катэгорыі, як дыялектная зона і дыялектная мікразона. У межах Выганаўскага Палесся вылучана цяляханская мікразона, якая ўключае цэнтральнацяляханскую падгрупу паўночнабрэсцкіх гаворак і паўднёвацяляханскую групу гаворак.

Разгледзім больш падрабязна паўночнабрэсцкія гаворкі, якія пашыраны на асноўнай (цэнтральнай) частцы даследаванага рэгіёна. Гэтым гаворкам мы прысвяцілі адзін з нашых артыкулаў: «Цэнтральнацяляханская падгрупа паўночнабрэсцкіх гаворак (на матэрыялах лінгвістычнага атласа «Гаворкі Выганаўскага Палесся»)» [17].

У межах Выганаўскага Палесся да паўночнабрэсцкіх гаворак адносяцца гаворкі вёсак Бабровічы, Вулька Аброўская, Вулька Целяханская, Выганашчы, Вяда, Вялікая Гаць, Горталь, Гутка, Доўгая, Жытлін, Козікі, Краі, Малая Гаць, Раздзялавічы, Святая Воля, Соміна, Тупічычы. Большасць гэтых гаворак належаць да цэнтральнацяляханскай падгрупы (акрамя гаворак вёсак Жытлін і Раздзялавічы) [1, с. 55–56; карта № II].

Паўночнабрэсцкія гаворкі, у тым ліку цэнтральнацяляханская падгрупа, мяжуюць з наступнымі гаворкамі рэгіёна: з гродзенска-баранавіцкімі (на поўначы), паўднёвацяляханскімі (на паўднёвым захадзе), валішчанска-аброўскімі (на паўднёвым захадзе і паўднёвым усходзе) і мікраарэалам гаворкі мястэчка Целяханы (на поўдні) [1, карта № II].

Цэнтральнацяляханская падгрупа паўночнабрэсцкіх гаворак аддзяляецца ад гродзенска-баранавіцкіх, валішчанска-аброўскіх, паўднёвацяляханскіх і гаворкі мястэчка Целяханы значнай колькасцю ізаглас.

Цэнтральнацяляханскай падгрупе гаворак уласцівы наступныя адметнасці: сяміфанемны склад галосных гукаў: [i], [y], [e]¹, [e]², [a], [o], [y]; захаванне *o ў ненаціскных складах пасля цвёрдых зычных /o к а н н e/ (голова́, дора́га, коро́ва, молоко́, с'ёно, с'ёно, л'ёто, л'ёто, садо́к, трава́ і інш.); галосны [e] на месцы *o ў новых закрытых складах пад націскам (вёз, в'ёз, нёс, стёл, кён', к'ён' і інш.); пераважна галосны [y] на месцы *o ў прыназоўніку пад (пыд); пераважна галосны [e] на месцы націскага *b (л'ёс, с'ёно, сн'ёг і інш.); пераважна паслянаціскны галосны [o] у слове вёцэр (в'ёц'ор, в'ёц'ор); пераважна галосны [e] на месцы *e, *b ў першым пераднаціскным складзе пасля цвёрдых губных (весна́, беда́, мешо́к і інш.); захаванне *e ў першым пераднаціскным складзе пасля мяккіх пярэднеязычных *д, *т, *з, *с, *н /e к а н н e/ (дз'ен'о́к /дз'о́'ен'о́к, д'ен'о́к/, з'емл'а́, с'ело́ і інш.); галосны [e] на месцы *e ў пераднаціскным і паслянаціскным складзе ў лексемах глядзёў, зляка́ўся, зляка́цца, за́яц, па́мяць (гл'едз'ёв /гл'едз'ёў, гл'едз'ёв, гл'ед'ёв/, зл'ека́вса, зл'ека́цца, зл'ека́ц'іса, за́йец, па́мець', па́м'ец' /па́мець^m', па́мет' /); пераважна захаванне *y ў націскным і першым пераднаціскным складзе пасля губных зычных (бык, вы, вы́п'і вы́со́ко, вы́сыпав /вы́сыпаў/, грыбы́, мы, мыш, помы́ю, пы́л і інш.); пераважна захаванне націскага *y ў словах тыпу сын, ва́лы, ры́ба, дым (сын, во́лы, ры́ба); пераважна галосны [y] пасля зычнага [b] у словаформах быў, была́, было́, былі́ (був/буў, бу́ла, бу́ло, бу́л'і); пераважна паралельнае ўжыванне пераднаціскных галосных [e], [i] ў слове ня́ма (н'е́ма, н'і́ма); пераважна захаванне [e] ў лексеме далё́ка (дал'е́ко); пераднаціскны галосны [e] ў словаформе яйцо́м (йейце́м); пераважна цвёрдыя губныя перад рэфлексамі *e /ва ўсіх пазіцыях/, *b /у ненаціскных складах/ (весна́, васна́, мед, бе́рог, ве́чор, до мен'е́, до ман'е́, пе́ршы, беда́, бада́, мешо́к, машо́к і інш.); мяккія пярэднеязычныя перад рэфлексамі *e (дз'ен'о́к /дз'о́'ен'о́к, д'ен'о́к/, з'емл'а́, с'ело́, по́л'е); мяккія губныя і пярэднеязычныя перад рэфлексамі *i

¹ Літара e абазначае галосны гук [э] пасля мяккіх, паўмяккіх і цвёрдых зычных.

² Гук [e] абазначае нелабіялізаваны галосны пярэдняга рада сярэдне-верхняга пад'ёму (закрыты, сярэдні паміж [э] і [і(ы)]), які павышаны ў даследаваных гаворках пасля мяккіх, паўмяккіх і цвёрдых зычных.

(м'іска, роб'іц'і, /роб'іц', роб'іц'^мі, роб'іт'і/, л'іпа, з'іма, ходз'іц'і, /ходз'іц', ходз'^оіц'^мі, ход'іт'і/); мяккія і паўмяккія *д, *т перайшлі пераважна ў палаталізаваныя [дз'], [ц'], зрэдку – у мяккія [дз'^о'], [ц'^м']³ (дз'ен', ц'епёр, ц'епёра /ц'епёрака/, ц'еп'ёр, ходз'іц'і, ц'іхо, дз'ед, ц'ен'; дз'^оен', ц'^мепёр, ходз'^оіц'^мі, ц'^міхо, дз'^оед, ц'^мен'); пераважна цвёрдыя губныя і заднеязычныя перад канчаткам -ей у назоўніках жаночага роду множнага ліку роднага склону (баб'ей, голов'ей, йам'ей, дорог'ей, стрех'ей); пераважна цвёрдыя заднеязычныя перад [е] (дóвг'ей, дóвге /дóўг'ей/, корóтк'ей, корóтке, ц'іх'ей, ц'іхе /ц'^міх'ей, ц'^міхе, т'іх'ей, т'іхе/); мяккія зычныя перад рэфлексамі націскага *ѣ (в'ѣц'ер, л'ес, с'ѣно, сн'ег, в'ѣц'ор, л'ѣс, с'ѣно, сн'ѣг і інш.); пераважна цвёрдыя зычныя перад рэфлексамі *о ў новых закрытых складах пад націскам (в'ѣз, в'ѣл, кор'ѣвка, н'ѣс, ст'ѣл, к'ѣн' і інш.); мяккія заднеязычныя ў гістарычных спалучэннях *гы, *кы, *хы (дóвг'і /дóўг'і/, корóтк'і, ц'іх'і /ц'^міх'і, т'іх'і/); пераважна ацвярдзенне мякакага *т на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку (хóдз'іт, хóдз'ат /хóдз'^оіт, хóдз'^оат, хóд'іт, хóд'ат/); пераважна цвёрды і паўмяккі зычны *р, зрэдку захаванне мякакага *р (град, грех, пор'адок пор'эзав, /пор'эзаў/, р'чка, кор'ёвка; гр'ад, гр'ех, пор'адок, пор'эзав, р'чка, кор'ёвка і інш.; гр'ех, пор'адок, пор'эзав, р'чка); пераважна цвёрдыя шыпячыя (жар, ж'ыто, на меж'е /на м'еж'е/, ш'апка і інш.); толькі цвёрды гістарычны мяккі *ц (молодз'іца /молодз'^оіца, молод'іца/, хл'опцы, ц'ацка, ц'ёвка /ц'ёўка/, ц'ен); пераважна падоўжаныя зычныя [л'л'], [н'н'] на месцы спалучэнняў *-лј-, *-нј- у пазіцыі паміж галоснымі (з'эл'л'е, нас'эн'н'е); пераважна захаванне звонкіх зычных у канцавым становішчы і ў сярэдзіне слова перад глухімі (в'ѣз, в'ѣз, дуб, кáзка, скáзка, загáдка); пераважна губна-губны [w] у пазіцыі пасля галоснага перад зычным і ў канцавым становішчы (п'равда, дóвг'і, куп'іw); пераважна эпентэтычны зычны [н'] перад гістарычным націскным *ѣ пасля ацвярдзелага губнога *м (мн'áсо, мн'áта, помн'áв /помн'áў/, ц'ёмн'е /ц'^мёмн'е, т'ёмн'е/); пераважна цвёрды зычны [в] у прыметнікавай форме нóвае (нóвейе); пераважна адсутнасць прыстаўных зычных у слове вóсень (óс'ен'); пераважна прыстаўны зычны [з] у лексеме вóстры і словаформе нівóднага (гóстры, гóстр'ы; н'і-гóдного /н'ігóнного/); прыстаўны зычны [з] у лексеме а'раць (горáц'і /горáц'^мі, горáт'і/); адсутнасць прыстаўных зычных у слове ану́ча (ону́ча); пераважна паралельнае ўжыванне лексем шчо, шо [што]; пераважна ўжыванне злучніка і часціцы чы [ці]; пераважна ўжыванне словаформы оў'ѣс [ав'ѣс]; пераважна ўжыванне словаформ хл'ѣw, хл'ѣw [хлеў]; пераважна канчатак -ем назоўнікаў мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку другога скланення з асновай на мяккі і зацвярдзелы зычны ў творным склоне (кон'ѣм, рубл'ѣм, нож'ѣм, йейц'ѣм); канчатак -е назоўнікаў жаночага і мужчынскага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на зацвярдзелы зычны ў месным склоне (на меж'ѣ, на м'еж'ѣ, на маж'ѣ; на двор'ѣ, на двор'ѣ, на конц'ѣ); канчатак -і назоўнікаў жаночага, мужчынскага і ніякага роду адзіночнага ліку першага і другога скланенняў з асновай на цвёрды і мяккі зычны ў месным склоне (у (в) хáц'і /у (в) хáц'^мі, у (в) хáт'і/, у (в) л'ѣс'і, у (в) нóс'і, у (в) пól'і); формы агульных назоўнікаў і ўласных імёнаў жаночага роду адзіночнага ліку ў клічным склоне (бáбо, мáмо; мáма /не заўсёды/, Мán'а, Вáл'а); пераважна канчатак -ей назоўнікаў жаночага роду множнага ліку першага скланення ў родным склоне (баб'ей, баб'ѣй, голов'ей, голов'ѣй, йам'ей, йам'ѣй, дорог'ей, дорог'ѣй, стрех'ей, стрех'ѣй, хат'ей); пераважна канчатак -м'і назоўніка г'рудзі ў творным склоне (г'рудз'м'і); формы назоўніка чóбаты [бóты] у месным склоне множнага ліку (у чобóц'ах /у чóбоц'ах, у чобóц'ах/, у чóботах /у чобóтах, у чобóтах/); націскны і ненаціскны канчатак -ы прыметнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (молод'ы, мал'ы, стар'ы, дóбры, нóвы, хорóшы); паралельнае ўжыванне націскных канчаткаў -айа, -а або толькі націскага канчатка -айа прыметнікаў жаноча-

³ [дз'^о'] – вымаўленне [дз] з прыгукам [д], [ц'^м'] – вымаўленне [ц] з прыгукам [т].

га роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*моладáйя, старáйя; молодá, старá*); пераважна паралельнае ўжыванне ненаціскных канчаткаў *-айя, -а* прыметнікаў жаночага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*дóбрайя, нóвайя; дóбра, нóва*); паралельнае ўжыванне націскных канчаткаў *-ейе, -е* або толькі націскага канчатка *-ейе* прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*молóдэ́йе, старéйе; молодé, старé*); пераважна паралельнае ўжыванне ненаціскных канчаткаў *-ейе, -е* прыметнікаў ніякага роду адзіночнага ліку ў назоўным склоне (*нóвейе, нóв'ейе, салóдкейе, солóдк'ейе, хорóшейе; нóве, нóв'е, солóдке, солóдк'е, хорóше*); формы асабова-ўказальных займеннікаў трэцяй асобы мужчынскага, жаночага і ніякага роду адзіночнага і множнага ліку *вён, в'ён, вонá, вонó, вонý* [ён, яна́, яно́, яны́]; пераважна ўласна-асабовы займеннік другой асобы множнага ліку *вы* [вы]; пераважна форма з *ус'імá* азначальнага займенніка ўсе ў выразе *жáла жы́та з ус'і́мі*; няпэўны займеннік *н'эшчо* /*н'эшчо*/ [нэшта]; формы інфінітыва з асновай на галосны пераважна з суфіксам *-ц'і*, зрэдку – *-ц'і* (*ходз'іц'і, роб'іц'і, спáц'і; ходз'іц'і, роб'іц'і, спáц'і*); формы зваротных дзеясловаў у інфінітыве пераважна з постфіксам *-са (-с)* (*б́рац'іса /б́рац'іса, б́рат'іса, б́рац'іс/, звáц'іса /звáц'іса, звáт'іса, звáц'іс/, м́ыц'іса, м́ыц'іс, роб'іц'іса /роб'іц'іса, роб'іт'іса, роб'іц'іс/, умывáц'іса /умывáц'іса, умывáт'іса, умывáц'іс/*); формы інфінітыва з асновай на [к] (*пекц'і, п'экц'і; пекц'э /п'екц'э, пекц'і, пект'э/; с'экц'і /с'экц'і, с'экт'і/*); дзеяслоўныя формы *лята́ць, лета́юць* з націскам на першым складзе асновы (*л'этац'і, л'этац'і, л'этац'і, л'э́тат'і, л'э́тайут /л'э́тайуц'і/*); формы дзеясловаў *хадзі́ць, насі́ць* у першай асобе адзіночнага ліку (*ходз'у /ходз'у, ход'у/, нос'у*); цвёрды зычны [с] у зваротнай форме дзеяслова (*бой'у́са, купáйу́са, бойáвса, купáвса /купáўса/, зроб'і́лоса /зроб'і́лос/*); пераважна формы *ходз'і́т, ходз'áт /ходз'і́т, ходз'áт, хód'і́т, хód'áт/* дзеясловаў другога спражэння ў трэцяй асобе адзіночнага і множнага ліку з націскам на аснове; пераважна формы *пеку́т, пеку́ц' /п'еку́т/, стрыгу́т, стрыгу́ц'* дзеясловаў першага спражэння з асновай на [г], [к] у трэцяй асобе множнага ліку; пераважна формы *в'э́с'ат /в'э́с'ац'і/* дзеяслова *вісе́ць* у трэцяй асобе множнага ліку; ужыванне слоў: *бу́л'ба; картóпл'і; картóпл'á* 'бульба', *бу́с'ко* 'бусел', *во́вчы́е; овéчы́е; пол'аны́е* 'неядомыя грыбы', *волочы́ц'і; бороно́в'і* 'баранаваць', *вуздéчка; уздéчка* 'аброць', *дз'убен', дз'уб'ен'; дз'уба; дз'убка; дз'уб'ік* 'дзюба ў птушак', *йéжык* 'вожык', *жалó; жáло; жарлó* 'джала /у пчалы/', *журахв'іны* 'журавіны', *звод, звéд; кóворот; дзвён* 'вага ў калодзежным жураўлі', *клóн'а; гумно́* 'гумно', *кл'учка* 'вочап у калодзежным жураўлі', *кóворот; коворéт; журавéл* 'калодзежны журавель', *козл'ак'і; правдз'івы́е грыбы́* 'ядомыя грыбы', *комн'эр; ком'эр; ковн'эр* 'каўнер у кажусе', *комн'ак'і* 'таўчоная бульба /пюрэ/', *коп'і́ца* 'капа сена', *красно́голóв'ік; красно́голóвец* 'падасінавік', *ку́ра; ку́рыца* 'курыца', *ла́пно; поб'éл* 'вапна', *л'і́вен', л'і́в'ен'; л'і́ўны дошч; прол'і́вны дошч; вел'і́к'і дошч* 'лівень', *мýс'і́т; мýс'і́ц'* 'мабыць', *м'я́вкайе; м'я́вкайе; йáвкайе* 'мяўкае /пра ката/', *нас'і́лы* 'насілы', *нату́рысты; зац'ён'н'івы /н'емно́го берé/* 'натурысты /пра каня/', *н'ебóга, н'ебóга*⁴ 'пляменніца', *н'ебóж, не́бóж* 'пляменнік', *орабу́шок; гарабу́шок; ворабе́шык* 'вєрабей', *п'э́вен', п'э́в'ен'; пету́х* 'пєвень', *помéст; пыдлóга* 'падлога', *пóночы; ц'ёмно; ц'óмно* 'цёмна', *пта́шка; пту́шка* 'птушка', *перéхмарок; óблако; óболок, обóлók; óблок* 'воблака', *перéчынок; берéмн'е* 'пластаваны абярэмак сена', *ру́хкайут; рóхкайут* 'рохкаюць /пра свіней/', *св'ін'н'е; св'ін'н'і* 'свінні', *сковпéц; скоп'éц; рéжа, рéза* 'капец бульбы', *слон'э́чн'ік; слон'э́чн'ак* 'сланечнік', *сокорáт; сокóчут; кокудáчуц'* 'сакочуць /пра курэй/', *сón'ейко* 'сонейка', *сохá; стовп* 'саха ў калодзежным жураўлі', *сповáц'і* 'спяваць', *страм'і́на; страб'і́на; драб'і́на* 'драбіны /прыстаўная лесвіца/', *судáс'і́ца; судóс'і́ца; устрéц'і́ца; стрéц'і́ца; сустрéц'і́ца; спаткáц'і́ца*⁵ 'сустрэцца', *ц'е-*

⁴ [e'] – галосны гук, сярэдні паміж [e] і [i].

⁵ Граматычныя формы ўніфікаваны ў інфінітыў.

пёр; с'он'н'а; с'егон'а; с'егон'і 'сёння', цёха; радз'ужска; радно́; ц'ёл'н'ік 'палатняная коўдра', часны́к; часн'і́к 'часнок', чобор, чабо́р; чо́бор; чобу́р, чебу́р; чобы́р; чобёр; чаб-рэ́ц 'чабор', чо́боты 'боты', через 'цераз /мост/' [1; 18, с. 48–49, 52–54].

Шэраг спецыфічных асаблівасцей цэнтральнацеляханскай падгрупы паўночна-брэсцкіх гаворак утвараюць дзве дыялектныя мікрападгрупы: усходнецеляханскую і заходнецеляханскую.

Усходнецеляханскай мікрападгрупе характэрны наступныя адметнасці: галосны [i] на месцы *ы ў націскным і першым пераднаціскным складзе пасля губных зычных (*б'ік, в'і, в'іні, в'ісо́ко, в'ісы́тав /в'ісы́таў/, грыб'і, м'і, м'іш, пом'і́у, п'і́л* і інш.); галосны [ы] на месцы націскага *ы ў словах тыпу *сын, валы́, ры́ба, дым (сы́н, во́лы, ры́ба)*; галосны [i] на месцы *о ў прыназоўніку *пад (п'ід)*; мяккія губныя перад рэфлексамі *е, *ѣ (*в'есна́, м'ед, б'эро́г, в'эчор, до м'ен'е́, п'эрышы, б'еда́, м'ешо́к* і інш.); мяккія губныя і заднеязычныя перад канчаткам *-ей* у назоўніках жаночага роду множнага ліку роднага склону (*баб'ей, голов'ей, йам'ей, доро́г'ей, стрех'ей*); мяккія заднеязычныя перад [e] (*до́вг'ейе, до́вг'е, коро́тк'ейе, коро́тк'е, ц'і́х'ейе /ц'і́х'е/*); мяккія губныя і заднеязычныя перад рэфлексамі *о ў новых закрытых складах пад націскам (*в'э́з, в'э́л, к'э́нь* і інш.); наяўнасць паўмяккага зычнага *р (*гр'ад, гр'ех, пор'а́док, пор'э́зав, р'э́чка* і інш.); мяккі зычны [в'] у прыметнікавай форме *но́вае (но́в'е, но́в'ейе)*; уласна-асабовы займеннік другой асобы множнага ліку *в'і [вы]*; формы *в'і́с'ац', в'і́с'ат* дзеяслова *вісе́ць* у трэцяй асобе множнага ліку; ужыванне слоў: *вуздз'э́чка 'аброць', картóпл'і; картóпл'а 'бульба', картóпл'а́найа ка́ша, картóпл'а́на ка́ша 'таўчоная бульба /пюрэ́/, ко́кó-чут 'сакочуць /пра курэ́й/, нос'і́лы 'насілы', п'э́в'ен, п'э́вен* у значэнні 'журавель', *по-м'э́ст; п'і́дло́га 'падлога', про́лэйны дошч 'лівень', со́н'ен'ко 'сонейка', часно́к 'часнок'* [1; 13, с. 53].

Заходнецеляханскай мікрападгрупе ўласцівы наступныя асаблівасці: галосны [a] на месцы *е, *ѣ ў першым пераднаціскным складзе пасля цвёрдых губных (*васна́, бада́, машо́к* і інш.); галосны [ы] пасля зычнага [б] у словаформах *быў, была́, было́, былі́ (бы́в, бы́ла, бы́ло, бы́л'і)*; палаталізаваны [ц'] на канцы дзеясловаў у форме трэцяй асобы адзіночнага і множнага ліку (*хо́дз'і́ц', хо́дз'а́ц'*); наяўнасць мяккіх і паўмяккіх шыпячых (*ж'ар, на меж'е́, на м'еж'е́, ш'апка; ж'і́то*)⁸; частковае аглушэнне звонкіх зычных у сярэдзіне слова перад глухімі (*ка́з'ка, за́гад'ка*)⁹; адсутнасць прыстаўных зычных у слове *во́стры (о́стры)*; адпадзенне пачатковага гука ў слове *ану́ча (ну́ча)*; канчаткі *-ам'і, -іма* назоўніка *грудзі́* ў творным склоне (*грудз'а́мі; грудз'і́ма*); форма *зо вс'і́ма* азначальнага займенніка *ўсе* ў выразе *жа́ла жы́та з ус'і́мі*; ужыванне слоў: *бу́льба 'бульба', воробу́шок; рабу́шок 'верабей', воротн'і́к 'каўнер у кажусе', дз'овб; дз'овбыль; дз'овбен 'дзюба ў птушак', йеж 'вожык', красн'і́к 'падасінавік', нос'і́лы 'насілы', облéйны дошч 'лівень', проз 'цераз /мост/', мн'а́вкайе; ра́вкайе 'кот мяўкае', солон'э́чн'і́к 'сланечнік', сосна́ 'хвоя', уздз'э́чка 'аброць', чо́боты; чо́боц'і 'боты'* [1; 14, с. 32, 151–152].

⁶ Галосны [ы] характэрны для большасці заходнепалескіх (загародскіх) гаворак. Ён блізкі да гука [и] ва ўкраінскай літаратурнай мове і некалькі адрозніваецца ад [ы] ў беларускай і рускай літаратурнай мовах, хоць да апошняга [ы] адносна блізкі. Гэта галосны пярэдняга (пярэдне-сярэдняга) рада верхняга пад'ёму, аднак некалькі паніжаны ў напрамку да сярэдняга пад'ёму. Гук [ы] адзначаны ў гаворках вёсак Соміна, Горталь, Гутка пасля цвёрдых зычных.

⁷ [ы'] – галосны гук, сярэдні паміж [ы] і [у].

⁸ Галосны [и] верхняга пад'ёму сярэдняга рада. Ён прыкметна больш пярэдні за гук [ы] ў гаворках асноўнага беларускага віду, больш блізкі да яго варыянта [і] пасля мяккіх зычных. Галосны [и] пашыраны ў гаворцы в. Вяду пасля паўмяккіх зычных толькі ў слове *ж'і́то*.

⁹ [з'] – зычны гук, сярэдні паміж [з] і [с], [д'] – зычны гук, сярэдні паміж [д] і [т].

Цэнтральнацеляханская падгрупа як састаўная частка паўночнабрэсцкіх гаворак характарызуецца цэлым комплексам моўных асаблівасцей. А паўночнабрэсцкія гаворкі, як вядома, вельмі блізкія да гаворак усходнепалескай часткі случка-мазырскай групы паўднёва-заходняга дыялекту беларускай мовы. Яны з'яўляюцца, безумоўна, адзінымі з гэтымі гаворкамі па сваёй дыялектнай аснове і выступаюць фактычна іх працягам, хоць і своеасаблівым, па геаграфіі. Паўночнабрэсцкія гаворкі ўтвараюць адносна нешырокі пояс, які прымыкае да ізагlosнай мяжы паміж заходнепалескімі гаворкамі і гаворкамі асноўнага масіву беларускай мовы. Загадкавым і незвычайным з'яўляецца гэты пояс усходнепалескіх гаворак па яго ўтварэнні і паходжанні, што патрабуе спецыяльнага даследавання. Аднак гэта загадка для гістарычнай дыялекталогіі [14, с. 203].

Такім чынам, у выніку праведзеных даследаванняў на аснове матэрыялаў рэгіянальнага лінгвістычнага «Атласа гаворак Выганаўскага Палесся» пацверджана правмернасць вылучэння намі ў папярэдніх працах цэнтральнацеляханскай падгрупы паўночнабрэсцкіх гаворак, упершыню вызначаны яе межы, унутры гэтай дыялектнай адзінкі выдзелены ўсходне- і заходнецеляханская мікрападгрупы, удакладнены, дапоўнены і сістэматызаваны яе моўныя асаблівасці. Цэнтральнацеляханская падгрупа як састаўная частка паўночнабрэсцкіх гаворак характарызуецца цэлым комплексам фанетычных, марфалагічных і лексічных адметнасцей. Яна выступае як выразна акрэсленая дыялектная адзінка даўняга ўтварэння, якая адасобілася ад іншых груп.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Самуйлік, Я. Р. Атлас гаворак Выганаўскага Палесся / Я. Р. Самуйлік ; Брэсц. дзярж. тэхн. ун-т. – Брэст : БрДТУ, 2013. – 322 с.
2. Клімчук, Ф. Дыялектныя тыпы Берасцейска-Пінскага Палесся / Ф. Клімчук // Моўнакультурная прастора Брэсцка-Пінскага Палесся : зб. навук. арт. : у 2 ч. / Брэсц. дзярж. ун-т ; рэдкал.: М. М. Аляхновіч [і інш.]. – Брэст, 2011. – Ч. 1. – С. 160–166.
3. Клімчук, Ф. Д. Гаворкі Берасцейскай вобласці / Ф. Д. Клімчук // *Gdzie bije źródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi* / red. F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj, M. Żygałova. – Lublin ; Wisznice, 2015. – S. 129–143.
4. Нарысы па беларускай дыялекталогіі : вучэб. дапам. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. Р. І. Аванесава ; рэдкал.: М. В. Бірыла, І. М. Гайдукевіч, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1964. – 415 с.
5. Лінгвістычная геаграфія і груповка беларускіх гаворак : атлас / Р. І. Аванесаў [і інш.] ; АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. Р. І. Аванесава, К. К. Атраховіча (Крапівы), Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1969. – 112 с.
6. Блінава, Э. Д. Беларуская дыялекталогія : вучэб. дапам. / Э. Д. Блінава, Е. С. Мяцельская. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мінск : Выш. шк., 1980. – 303 с.
7. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Р. І. Аванесаў [і інш.] ; АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. Р. І. Аванесава. – Мінск : АН БССР, 1963. – [2] с., VIII, 338 к.
8. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы: уступ. арт., давед. матэрыялы і камент. да карт / Р. І. Аванесаў [і інш.] ; АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. К. К. Крапівы, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : АН БССР, 1963. – 970 с.
9. Лексічны атлас беларускіх народных гаворак : у 5 т. / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; пад рэд. М. В. Бірылы, Ю. Ф. Мацкевіч. – Мінск : Фонд фундам. даслед. Рэсп. Беларусь, 1993–1998. – Т. 5.
10. Паўднёва-заходнія ізагlosы // Лексічныя ландшафты Беларусі: жывёльны свет / І. Я. Яшкін [і інш.] ; НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства ; навук. рэд.: Ф. Д. Клімчук, І. Я. Яшкін. – Мінск, 1995. – С. 180–186.

11. Самуйлік, Я. Міждыялектныя сувязі гаворак Выганаўскага Палесся / Я. Самуйлік // Діалектологічны студіі : зб. ст. / НАН Украіны, Ін-т українознаўства ; відп. ред.: П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів, 2006. – Вип. 6 : Лінгвістычны атлас – від створення до інтэрпретацыі. – С. 115–125.

12. Вайтовіч, Н. Т. Ненаціскны вакалізм народных гаворак Беларусі / Н. Т. Вайтовіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1968. – 220 с.

13. Клімчук, Ф. Д. Гаворкі Заходняга Палесся: фанетычны нарыс / Ф. Д. Клімчук / АН БССР, Ін-т мовазнаўства ; рэд. М. І. Талстой. – Мінск : Навука і тэхніка, 1983. – 126 с.

14. Крывіцкі, А. А. Дыялекталогія беларускай мовы : дапам. для філал. спецыяльнасцей ВНУ / А. А. Крывіцкі. – Мінск : Выш. шк., 2003. – 293 с.

15. Босак, А. А. Гаворкі Верхняга Над'ясельдзя / А. А. Босак, В. М. Босак. – Мінск : [б. в.], 2007. – 130 с.

16. Клімчук, Ф. Д. Гаворкі Берасцейска-Пінскага Палесся і Падляшша як вынік гістарычнага развіцця / Ф. Д. Клімчук // *Pogranicze*. – 2003. – Т. 4. – С. 245–256.

17. Самуйлік, Я. Р. Цэнтральнацеляханская падгрупа паўночнабрэсцкіх гаворак (на матэрыялах лінгвістычнага атласа «Гаворкі Выганаўскага Палесся») / Я. Р. Самуйлік // *Вестн. Брест. гос. техн. ун-та*. – 2012. – № 6. – Гуманитар. науки, ч. 1. – С. 112–116.

18. Мяцельская, Е. С. Беларуская дыялекталогія : практыкум : вучэб. дапам. / Е. С. Мяцельская, Э. Д. Блінава. – Мінск : Выш. шк., 1991. – 287 с.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 24.02.2017

Samuilik Y.R. Central-Cieliakhany Subgroup of the North-Brest Dialects: Linguale-Geographical Aspect

On the basis of The Atlas of the Vyhanaiskaje Paliessie Dialects, the article considers the most typical phonetic, morphological, lexical peculiarities and specific features of the Central-Cieliachany subgroup of the North-Brest dialects common to the central part of the region under study. The Vyhanaiskaje Paliessie is the region between the rivers of Jasielida (left inflow of the Prypiats River) and Shchara (left inflow of the Nyoman River). Administratively, it is the southern part of the Ivacevichy district (Cieliachany region) and borderlands of the Pinsk and Hancavichy districts. Geographically and historically, this region occupies a specific transitional zone between the typical Western Paliessie and the Paniamonnie regions, and ethnographically it is the place where the four historical-ethnographical regions of Belarus meet: the North-West or the Paniamonnie, the Central Belarus, the Eastern Paliessie and the Western Paliessie. Linguistically, the Vyhanaiskaje Paliessie is a transitional zone between the Paniamonnie and the Western Paliessie dialects.